

อภิปรัชญาแห่งกาลเวลา: จากปรัชญาตะวันตกสู่ปัจจุสมุปบาท
The Metaphysics of Time: From Western Philosophy
to Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda)

พระมหาอภิวัฒน์ ภูริวัตตโน (ชาญศึก)

PhramahaApiwat Phuriwattana (Chansuek)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University

เมธา หริมเทพาธิป

Metha Hrimtepathip

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Graduate School, Suan Sunandha Rajabhat University

E-mail: wat1998.apiwat@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 4 ตุลาคม 2568

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 29 มิถุนายน 2569

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 29 มิถุนายน 2569

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดอภิปรัชญาแห่งกาลเวลา โดยเปรียบเทียบมุมมองของปรัชญาตะวันตกกับหลักปัจจุสมุปบาทในพระพุทธศาสนา เพื่ออธิบายความหมายของเวลา ความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย และการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง จากการศึกษาพบว่า ปรัชญาตะวันตกส่วนใหญ่มุ่งอธิบายธรรมชาติของเวลาในฐานะมิติของการดำรงอยู่หรือโครงสร้างของความเป็นจริง ขณะที่หลักปัจจุสมุปบาทมองเวลาในฐานะกรอบแห่งความสัมพันธ์ของเหตุและปัจจัย ซึ่งอธิบายการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสรรพสิ่งตามกฎแห่งธรรมชาติ

นอกจากนี้ ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า แม้ทั้งสองแนวคิดจะมีจุดร่วมในการปฏิเสธความเป็นอิสระของเวลาและให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง แต่พระพุทธศาสนามุ่งประยุกต์ความเข้าใจดังกล่าวเพื่อการพัฒนาปัญญา การรู้เท่าทันเหตุปัจจัย และการคลายความยึดมั่นอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ บทความจึงเสนอว่าปัจจุสมุปบาทสามารถใช้เป็นกรอบอภิปรัชญาในการอธิบายกาลเวลาในฐานะกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ การเปลี่ยนแปลง และการเกิดดับของสรรพสิ่ง ซึ่งช่วยสร้างความเข้าใจเชิงบูรณาการระหว่างปรัชญาตะวันตกกับพุทธปรัชญาได้อย่างเป็นระบบ

คำสำคัญ: อภิปรัชญา, กาลเวลา, ปัจจุสมุปบาท, ปรัชญาตะวันตก

ABSTRACT

This academic article aims to examine the metaphysics of time by comparing Western philosophical perspectives with the Buddhist principle of Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda). The study explores the nature of time, causal interdependence, and the existence of phenomena from both traditions. The findings reveal that Western philosophy generally interprets time as a dimension of existence or a structure of reality, whereas Dependent Origination understands time as a framework of causal relationships through which phenomena arise, persist, and cease in accordance with natural law.

The study further demonstrates that, although both perspectives reject the notion of time as an entirely independent entity and emphasize the interconnectedness of reality, Buddhism applies this understanding to the cultivation of wisdom, the realization of causality, and the cessation of suffering. Accordingly, this article proposes that Dependent Origination provides a coherent metaphysical framework for understanding time as a dynamic process of interdependence, change, and conditioned arising, thereby offering an integrative perspective that bridges Western philosophy and Buddhist philosophy.

Keywords: Metaphysics, Time, Dependent Origination, Western Philosophy

1. บทนำ

อภิปรัชญาว่าด้วย กาลเวลา (Metaphysics of Time) เป็นหัวข้อที่ซับซ้อนและสำคัญยิ่งในทั้งปรัชญาตะวันตกและปรัชญาตะวันออก โดยมี ปฏิจจนสมุบาท ในพระพุทธศาสนาเป็นแนวคิดหลักจากฝั่งตะวันออกที่นำเสนอความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นจริงของเวลาและการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ที่แตกต่างไปจากแนวคิดตะวันตกอย่างชัดเจนธรรมชาติของเวลาเป็นหัวใจสำคัญของอภิปรัชญาทั้งในตะวันตกและตะวันออก แม้จะมีจุดเริ่มต้นและเครื่องมือวิเคราะห์ที่แตกต่าง แต่ทั้งสองประเพณีก็มุ่งสู่การทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับความเป็นจริงผ่านเลนส์แห่งเวลา การเปรียบเทียบระหว่างปรัชญาเวลาตะวันตกกับหลักปฏิจจนสมุบาทในพระพุทธศาสนา ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างและจุดบรรจบที่ลงตัวปรัชญาเวลาในตะวันตก

อภิปรัชญาและวิทยาศาสตร์ต่างกับศาสนาตรงที่ การศึกษาเริ่มต้นด้วยความสงสัยเป็นพื้นแต่ศาสนาศึกษาเริ่มต้นด้วยความศรัทธาเป็นพื้น และศาสนาดำเนินการด้วยพิธีกรรมและการปฏิบัติตามหลักของศาสนา นั้น ๆ แต่วิทยาศาสตร์ดำเนินการด้วยการทดลองแล้ว ๆ เล่า ๆ เพื่อค้นหาสิ่งที่ต้องการและอภิปรัชญาดำเนินการด้วยการคิดและทบทวนสนทนาด้วยการวิเคราะห์ (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2526 : 68)

อภิปรัชญาและศาสนาแตกต่างกันใน ปัญหาเรื่องวิธีการ กล่าวคือ อภิปรัชญาใช้วิธีอุปนัย (inductive = พิจารณาจากข้อเท็จจริงไปหากฎ) ส่วนศาสนาใช้วิธีนิรนัย (deductive = พิจารณาจากกฎไปหาข้อเท็จจริง) อภิปรัชญาใช้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์มาพิจารณาสภาพธรรมที่เป็นโลกุตรศาสนาสอนใช้วิธีมอบกายถวายชีวิต (ภักดี) ต่อสภาพธรรมนั้นอภิปรัชญามีฐานะเป็นวัตถวิสัยมาก่อนส่วนศาสนามีฐานะเป็นจิตวิสัย อภิปรัชญา

เห็นว่า การค้นคว้าด้วยเหตุผลเท่านั้นจึงจะบรรลุถึงความรู้แจ้งสัจธรรมได้ ส่วนศาสนากลับเห็นว่า ความภักดี และศรัทธาในพระเจ้าเท่านั้น จะนำผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงสัจธรรมได้ (พิน ดอกบัว, 2532 : 120)

อภิปรัชญา ไม่มีศรัทธาล่วงหน้าในสิ่งที่จะศึกษาค้นคว้า แต่ศาสนาเริ่มต้นด้วยศรัทธาในพระเจ้าที่เขารักเคารพและเชื่อถือก่อนอภิปรัชญามีขอบเขตที่จะต้องศึกษากว้างขวางกว่า คือว่าด้วยความแท้จริงเกี่ยวกับโลกทั้งมวล ส่วนศาสนาว่าด้วยเรื่องพระเจ้าในส่วนที่สัมพันธ์กับมนุษย์เท่านั้นอภิปรัชญามีเนื้อหาที่กว้างขวาง รวมถึงธาตุประกอบของจิตมนุษย์ทั้งมดหรือการรับรู้อารมณ์ (knowing) การเสวยอารมณ์ หรือความรู้สึกสุขทุกข์และความตั้งใจ หรือเจตนา ส่วนศาสนาเกี่ยวข้องโดยตรงกับความรู้สึกหรือการเสวยอารมณ์ ซึ่งกลายเป็นศรัทธาออกมาอภิปรัชญามุ่งเน้นเรื่องจักรวาล ส่วนศาสนามุ่งศึกษาเรื่องตัวตนหรืออัตตาเป็นสำคัญอภิปรัชญาศึกษาเพื่อรู้ความจริงเท่านั้นส่วนศาสนาปฏิบัติให้เข้าถึงความจริงอภิปรัชญา ศึกษาเพื่อให้ความต้องการทางพุทธิปัญญาบรรลุผลสำเร็จ ส่วนศาสนาศึกษาเพื่อให้ความต้องการทางอารมณ์บรรลุผลสำเร็จ (แสง จันทร์งาม, 2526 : 72)

2. แนวคิดเรื่องเวลา

เวลาเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กับมนุษย์มาตั้งแต่เริ่มต้น และมนุษย์นั้นสามารถบอกและความหมายของเวลาเองได้ ความรู้เรื่องเวลานั้นเกี่ยวกับการใช้ชีวิตอย่างเต็มพิกัด เมื่อเราต้องทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จตามเวลาที่กำหนด เมื่อความเร็วเข้ามาเป็นตัวแปรที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในเวลาเช่นนั้น เราสามารถนำความรู้ในการบริหารเวลาอย่างมีประสิทธิภาพออกมาใช้ได้ แต่เมื่อเราสามารถออกมาจากช่วงพิกัดเข้าสู่ช่วงเวลาแห่งความเป็นปัจจุบัน เรา ก็สามารถที่จะนำความรู้เรื่องเวลานี้มาใช้ประโยชน์ ความรู้ที่จะพาตัวเราให้ห่างออกมาจากเวลาที่เดินไปตามเข็มนาฬิกา เข้าสู่เสรีในการใช้เวลา (Stephan Rechtshaffen, 2542 : 6)

มีการเสนอแนวคิดเรื่องเวลาอย่างเป็นระบบ โดยมักมีการมองเวลาเป็น 2 วิธีคือ รูปแบบของเวลา และมิติของเวลา กล่าวคือรูปแบบของเวลา (shape-form of time) เป็นประเด็นที่น่าสนใจ เพราะแต่ละสมัยและแต่ละวัฒนธรรม มนุษย์มีสำนึกของเวลาในรูปแบบต่างกัน ดังเช่นในสังคมจารีต มนุษย์นำเอาฤดูกาลเก็บเกี่ยว มาเป็นระบบคิดในการมองเวลาเป็นแบบวงเกลียว (cyclical) หรืออาจเรียกว่าเป็นวัฏจักรที่มีการหมุนวนซ้ำไปมาเรื่อย ๆ แต่เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ การมองโลกแบบวิทยาศาสตร์ทำให้การมองเวลาเป็นเส้นตรง (inear) ไปข้างหน้า ดังเช่นที่มักมีคำกล่าวว่า ชีวิตต้องพุ่งไปข้างหน้าเรื่อยๆ ไม่มีการถอยหลังกลับ เมื่อมนุษย์มีสำนึกของเวลาในรูปแบบแตกต่างกัน ทำให้แต่ละสังคมมีวิถีคิดและวิถีปฏิบัติต่างกันหากเชื่อว่าเวลาเป็นวัฏจักร สังคมนั้น มักเน้นการรักษา แต่ถ้าเชื่อว่าเวลาเป็นเส้นตรง สังคมนั้นกลับเน้นการพัฒนา(กาญจนา แก้วเทพ ,2557 : 540)

เวลา 2 ลักษณะ โดยลักษณะแรก การมองเวลาในลักษณะก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ จากวันนี้เป็นพรุ่งนี้ มะรืน สัปดาห์ ปีหน้า ศตวรรษหน้า หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการมองเวลาเหมือนเส้นตรง ลักษณะที่สองคือการมองเวลาเป็นเหตุการณ์ การมองแบบนี้พบได้มากในสำนวนไทยที่เราเคยชิน เช่น "เพล" ความหมายของ "เพล" ไม่ใช่ขณะที่เข็มนาฬิกาชี้เลข 11 นาฬิกา แต่เป็นเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของผู้คน มีลักษณะ

หมุนเวียน ย้อนกลับมาเริ่มต้นใหม่ไม่มีที่สิ้นสุด อาจกล่าวได้ว่าเป็นการมองเวลาเหมือนวงกลม(อานันท์ กาญจนพันธ์ 2562 : 125)

ส่วนประเด็นมิติของเวลา เวลาอาจทำให้นักถึงการแบ่งช่วงขณะหนึ่ง ๆ เป็นวินาที นาที ชั่วโมง ฯลฯ ซึ่งความคิด ดังกล่าวเป็นเวลาที่มาพร้อมกับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ หรือเวลาตามนาฬิกา (Clock time) แต่เวลาไม่ได้มีเพียง มิตินี้มีมิติเดียว เรายังมีมิติด้านจิตวิทยาที่สัมพันธ์กับอารมณ์ความรู้สึก ที่สำคัญ คือ เวลาทางสังคม (Social time) มิติ ความหมายของเวลาทางสังคมนี้ มองเวลาเป็นสัญลักษณ์ ตลอดจนการให้คุณค่าแก่เวลา บทบาทของเวลา และ ท่าทีต่อเวลาของแต่ละกลุ่มคนหรือสังคม(กาญจนา แก้วเทพ 2557 : 537)

Benjamin Franklin เขียนไว้ว่า เวลาคือ "สิ่งที่ชีวิตสร้างขึ้นมาจากมัน" แต่เวลา ที่เราดำรงชีวิตอยู่จริงใช้เวลาเดียวกับที่เราดูนาฬิกาหรือไม่ บางทีก็ดูเหมือนว่าเวลาหมดไปอย่างรวดเร็ว บางทีเวลาก็ดูยืดยาวไม่สิ้นสุด แต่ตลอดเวลาเหล่านั้น เข้มยาวเดินด้วยความเที่ยงตรงสม่ำเสมอเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง จึงดูคล้ายน่าจะมีเวลา อีกประเภทหนึ่ง เวลาแบบที่สองที่เกี่ยวข้องพันใกล้ชิดกับเวลาบนนาฬิกานั้นคือเวลาที่เกิดจากภายในตัวเรา เวลาภายในปฏิบัติตามกฎอันน่าพิศวงของมันเอง ทำไมเวลาอยู่ในสถานการณ์ที่ไม่น่าพิศมัย เวลาถึงดูเหมือนยาวนานทรมานใจ แต่ช่วงเวลาสนุกสนานกลับผ่านไปอย่างรวดเร็ว ทำไมเรารู้สึกไม่มีสมาธิในยามที่ต้องการสมาธิ ทำไมชีวิต ผ่านไปเร็วขึ้นเมื่อเราอายุมากขึ้น (Stefan Kein 2553 : 11)

อาจกล่าวได้ว่ามนุษย์มองเวลาเป็น 2 รูปแบบ คือเวลาแบบเส้นตรง และเวลาแบบวงกลม ขณะที่มิติของเวลานั้นมี 2 มิติ คือ เวลาตามนาฬิกา และเวลาทางสังคมโดยในวรรณกรรมเรื่องร้านขายเวลา มีการเสนอความหมายของเวลาทั้งรูปแบบของเวลาและมิติของเวลา โดยมีการสร้างความหมายมิติของเวลาทางสังคม (เวลาภายใน)เป็นประเด็นหลักของเรื่อง

ในปรัชญาตะวันตก มีการถกเถียงเรื่อง ลักษณะและสถานะของกาลเวลา อย่างกว้างขวาง โดยมีแนวคิดหลัก ๆ ที่เป็นที่ยุติกันนี้ เวลาสัมบูรณ์ Absolute Time กับ เวลาสัมพันธ์ Relational Time

เวลาสัมบูรณ์ Absolute Time แนวคิดที่โดดเด่นของ เซอร์ไอแซก นิวตัน (Sir Isaac Newton) เชื่อว่าเวลาดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง เป็นอิสระจากเหตุการณ์หรือวัตถุใด ๆ ในจักรวาล มัน "ไหลไปอย่างสม่ำเสมอ" โดยไม่ขึ้นกับสิ่งภายนอก เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ดำรงอยู่จริงและเป็นกลาง

เวลาสัมพันธ์ Relational Time แนวคิดของ กอทท์ฟรีด ไลบ์นิซ Gottfried Leibniz โต้แย้งว่าเวลาเป็นเพียง ความสัมพันธ์ ระหว่างเหตุการณ์ต่าง ๆ เวลาไม่ได้มีอยู่จริงในฐานะเอนทิตีที่เป็นอิสระ แต่เป็นวิธีที่เราจัดลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

ทฤษฎี A-series และ B-seriesการถกเถียงนี้มาจากการจำแนกของ เจ.เอ็ม.อี. แมคแทกการ์ต J.M.E. McTaggart เกี่ยวกับเวลาA-series Tensed Time - เวลาที่ถูกกำหนดด้วยกาล อธิบายเวลาในแง่ของอดีต, ปัจจุบัน, และอนาคต ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติพื้นฐานและเปลี่ยนแปลงได้ เช่น สิ่งที่เคยเป็นอนาคตก็กลายเป็นปัจจุบัน แล้วกลายเป็นอดีต ผู้ที่สนับสนุนแนวคิดนี้เรียกว่า A-Theorists มักจะเชื่อว่ามีเพียง "ปัจจุบัน" เท่านั้นที่ดำรงอยู่จริง Presentism

B-series Tenseless Time - เวลาที่ไม่ถูกกำหนดด้วยกาล: อธิบายเวลาในแง่ของความสัมพันธ์ที่ไม่มี การเปลี่ยนแปลง เช่น "ก่อนหน้า" หรือ "พร้อมกันกับ" Earlier than หรือ Simultaneous with โดยไม่ใช้คำ

ว่าอดีต ปัจจุบัน อนาคต ผู้ที่สนับสนุนแนวคิดนี้เรียกว่า B-Theorists มักจะเชื่อว่าอดีต ปัจจุบัน และอนาคตมีความเป็นจริงเท่าเทียมกัน Eternalism หรือ Block Universe

เวลาทางจิต Subjective Time นักปรัชญาบางท่าน เช่น เฮนรี เบิร์กสัน Henri Bergson เสนอว่าเวลาที่แท้จริง คือ "ความต่อเนื่อง" Duration ซึ่งเป็นประสบการณ์เชิงอัตวิสัย Subjective ที่เกิดในสำนึก Consciousness ของเรา ไม่ใช่เวลาเชิงวัตถุที่สามารถวัดได้ด้วยนาฬิกา Chronos

3. ปรัชญาตะวันตกสู่ปัจเจกสัมปบาทในพุทธปรัชญา

ปัจเจกสัมปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาที่อธิบายความจริงของสรรพสิ่งในฐานะกระบวนการที่อาศัยเหตุและปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระหรือมีแก่นสารที่เที่ยงแท้ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดเห็นปัจเจกสัมปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539: 12/346/359) หลักธรรมนี้ชี้ให้เห็นว่า ความเกิดขึ้นและความดับไปของสรรพสิ่งล้วนเป็นไปตามกฎแห่งเหตุปัจจัย สอดคล้องกับหลักอนิจจัง อนัตตา และสุญญตา ซึ่งทำให้เข้าใจธรรมชาติของชีวิตและทุกซ์ได้อย่างลึกซึ้ง ทั้งยังเป็นแนวทางสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2544; พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2551)

ในมุมมองของปัจเจกสัมปบาท “เวลา” มิใช่สิ่งที่ดำรงอยู่อย่างอิสระ หากเป็นเพียงกรอบในการอธิบายความสัมพันธ์ของเหตุและผลที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในพระอภิธรรมซึ่งอธิบายว่ามีเพียง “ขณะจิต” ที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้นที่เป็นสภาวะธรรมที่แท้จริง อดีตคือสิ่งที่ผ่านพ้น อนาคตคือสิ่งที่ยังไม่เกิด ส่วนปัจจุบันคือขณะที่ควรตระหนักรู้และพัฒนาปัญญา การเข้าใจปัจเจกสัมปบาทจึงมิใช่เพียงการอธิบายลำดับของเหตุการณ์ แต่เป็นการเข้าใจความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในทุกขณะ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการคลายทุกซ์และการดำเนินชีวิตอย่างรู้เท่าทัน

เมื่อเปรียบเทียบกับปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่ พบว่ามีจุดร่วมหลายประการ เช่น การปฏิเสธแนวคิดเรื่องเวลาที่ดำรงอยู่อย่างสมบูรณ์ และการมองความเป็นจริงในฐานะระบบความสัมพันธ์มากกว่าสิ่งที่มีตัวตนถาวร อย่างไรก็ตาม ปรัชญาตะวันตกส่วนใหญ่มุ่งอธิบายธรรมชาติของเวลาและการดำรงอยู่ผ่านเหตุผลเชิงปรัชญา ขณะที่ปัจเจกสัมปบาทมุ่งใช้ความเข้าใจเรื่องเหตุปัจจัยเพื่อการปฏิบัติและการดับทุกซ์ ดังนั้น แม้ทั้งสองแนวคิดจะมีจุดบรรจบในเรื่องความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งและความสำคัญของปัจจุบัน แต่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการประยุกต์ใช้ความรู้้นั้นเพื่อพัฒนาปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของปรัชญาพุทธศาสนา

4. บทสรุป

การศึกษาพบว่า ปรัชญาตะวันตกและหลักปัจเจกสัมปบาทต่างให้ความสำคัญกับมโนทัศน์เรื่องเวลา แต่มีจุดมุ่งหมายแตกต่างกัน กล่าวคือ ปรัชญาตะวันตกมุ่งอธิบายธรรมชาติของเวลาและสถานะของการดำรงอยู่ผ่านการวิเคราะห์เชิงอภิปรัชญา ขณะที่ปัจเจกสัมปบาทอธิบายความสัมพันธ์ของเหตุและปัจจัยที่ก่อให้เกิดสรรพสิ่งและความทุกซ์ โดยมองว่าเวลาเป็นเพียงกรอบในการอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลง มิใช่สิ่งที่ดำรง

อยู่อย่างอิสระ ความเข้าใจเช่นนี้ทำให้เห็นว่าสรรพสิ่งล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามเหตุปัจจัย อันเป็นหัวใจสำคัญของหลักธรรมในพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ ปฏิจักษ์สมุปบาทมิได้มุ่งอธิบายเวลาในเชิงฟิสิกส์หรือเชิงปรัชญาเพียงอย่างเดียว แต่เน้นการเข้าใจกลไกของเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความยึดมั่นและความทุกข์ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นแนวทางแห่งการพัฒนาปัญญาเพื่อรู้เท่าทันอริชาในปัจจุบัน เมื่อเปรียบเทียบกับปรัชญาตะวันตก จึงพบว่าทั้งสองแนวคิดมีจุดร่วมในการปฏิเสธความเป็นอิสระของเวลาและการเน้นความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง แต่แตกต่างกันที่พระพุทธศาสนามุ่งประยุกต์ความรู้ไปสู่การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตใจและการดับทุกข์ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของหลักปฏิจักษ์สมุปบาทและการศึกษาทางอภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. (2557). **ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2551). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด คำวัด**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- พิน ดอกบัว. (2532). **ปวงปรัชญากรีก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.
- แสง จันทร์งาม. (2526). **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: กลมการพิมพ์.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2544). **พุทธธรรม พระธรรมปิฎก ฉบับเดิม**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2526). **คู่มืออภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประยูรวงศ์ จำกัด.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2564). **ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม**. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- Stefan Klein. (2553). **เรื่องลับๆ ของเวลา** (มธุรพจน์ บุตรไวยวุฒิ, ผู้แปลและเรียบเรียง). กรุงเทพมหานคร: GM BOOKS.
- Stephan Rechtshaffen. (2542). **เวลาคือพลัง** (ศิขริน, ผู้แปลและเรียบเรียง). กรุงเทพมหานคร: เรือนบุญ.